

בעין הסערה

(על אופיו וגורלו של משה נאדיר)

עין הסערה היא היפוכו של כל דבר שיש לו צל-של-אחיזה ביציבות, ברוע, בקביעות או בשיגרה, והיא מטאפורה הולמת את אופיו וגורלו של משה נאדיר. דמותו של משה נאדיר המשורר עוררה בחייו ואף לאחר מותו מחלוקת, שהיה בה כדי לחצות את ההערכות ואת הטעמים. והיה בדמותו של האיש משה, שאפשר לציין כאחדות-של-ניגודים; ולא ניתן היה לקלוט אותו, אלא לפי גירסתו של רב סדן 'מתוך אותה שלמות חצוייה' (סדן תרצ"ח: רצו).

הפעם ננסה להתחקות על טיבו של משה נאדיר. משורר ופובליציסט מייסד ומיוסר, שנולד כיצחק ריזו בעיירה נאראיב שבמזרח גליציה בשנת 1885. הוא אימץ את שם-העט 'משה נאדיר' ונפטר בניו-יורק ב-1943. קשים ורוויי מחלוקות היו ימי חייו. יתר על כן, הוא גם התייסר לא מעט ממחסור ועוני. בן חמישים ושמונה היה במוותו.

אביו, מאיר ריז, שמוצא משפחתו מזלוצ'ב, היה בתחילת דרכו סוחר ואחר-כך מורה לגרמנית בביתו של חוכר-אחוזה. משה נאדיר למד ב'חדר' עד גיל 12, והשלים את לימודיו בגרמנית, מפי אביו. האב היגר בסופו של דבר לאמריקה, ואילו משפחתו הצטרפה אליו ב-1898. הם השתקעו בניו-יורק, ב'איסט סייד'. נאדיר מספר ברשימותיו האוטוביוגרפיות במכוא לספרו מודה אני (נאדיר 1944: 24-36), כי כבר בגיל 14 הוא טעם טעמו של ה'שוויץ-שאָפּ' (בית היזע). במרוצת הזמן הוא עסק בעיסוקים שונים: הוא היה סוכן ביטוח, מנקה חלונות ועושה עוד מלאכות ממלאכות שונות. התגורר, בדרך-כלל, בסביבה לא-יהודית.

בשנת 1902, בהיותו בן 17, התחיל נאדיר לפרסם מפרי עטו בעיתון היומי טעגלעכער הערָאָלד ובעיתון פֶרֶיַע אַרבעטער שטימע, ואף השתתף בכתבי-עת וקבצים מזדמנים. הוא מספר, שסבל ממצוקה רבה, כמוהו כידידו המשורר משה לייב האלפרן (1886-1932). הציפייה לְמִשְׁרָה (גיוב בלעז) הטרידה אותם יותר מאשר המטרות הפוליטיות של העיתון בו פירסמו שיריהם. מטרות אלו הפחידו אותו יותר מאשר הקסימו. אלא שהוא הפך כותב קבוע בעיתון פֶרֶיַע אַרבעטער שטימע, ואף פירסם בו מדי יום פלייטון בשם 'פֶּאָן נעכטן ביז מאָרגן' (מאתמול למחר), שהלך והצטבר כמחזור. מתוך זיקה נאמנה לקו הקומוניסטי, כאשר נדמה היה שהוא מזדהה לחלוטין עם הקומוניזם ותנועתו — הוא דווקא כתב בנוסח המיוחד והייחודי שאיפיון את כתיבתו מאז ואילך. התבלטו ופרצו מתחת לעטו

אפוריזמים מאירי-עיניים ואפילו סנטימנטליים, טעונים ברגש ומפגינים כשרון לשוני מיוחד במינו.

באביב 1926 נסע נאדיר לבקר בברית-המועצות. הוא ביקש לראות במו עיניו את המתרחש בארץ הסוציאליזם המתגשם. בדרך הוא התעכב בפאריז, בווארשה ובווילנה. הוא שהה בברית-המועצות 9 חודשים, ביקר במקומות רבים וגם הופיע בערבים שנערכו לכבודו. לא נעלמו מעיניו המצוקה והעוני של העם, אף תופעות אחרות לא מצאו חן בעיניו. אלא שהוא התאמץ לשלוט ברגשותיו 'הזעיר בורגניים' ועזב את המקום מתוך אמונה (ואשליה), שכאשר הקומוניזם ינצח סופית כל הרע יתפוגג וייעלם, ומה שהיה כאילו לא היה.

בשובו אירגנו התנועות השמאליות קבלת פנים. כמה אלפי אנשים באו להאזין לדבריו. והנה הוא פתח בדברים מתלהמים, ובאמצעות פאראדוקסים ואוקסימורונים חריפים כדרכו מתח ביקורת על המציאות הסובייטית. זה היה בניגוד לקו הכללי שהיה נקוט בתנועה הקומוניסטית. העיתונות השמאלית נזדעקה והעמידה אותו על סטיותו האידיאולוגיות. אך מחלו לו, מפני שנאדיר היה מקובל ואהוד על ציבור הקוראים.

מלבד שירים, הומורסקות, סאטירות, פלייטונים, מיניאטורות, סיפורי-ילדים ויצירות פרוזה, חיבר נאדיר גם מסות על יוצרים ויצירות, על-פי רוב בנוסח סגנונו העשיר ושלוח-הרסן (יש אומרים: בוקמי). הסופרים לא אהבו את זה ופנו לו עורף. אמרו, שנאדיר הדיח את עצמו לדעת — ועשה זאת בכוונת המכוון. אך מסותיו העלו בסגנון עוקצני ומריר שלל של הרהורים עמוקים על דבר היצירה, האמנות והפילוסופיה.

יתר על כן, נאדיר התמסר באופן מיוחד לכתיבת דראמות ויצירות תיאטרון. הידועות ביותר: קלויסטערבערג (הררי מנור), סוקסעס (הצלחה), דער לעצטער ייד (היהודי האחרון), די טראַגעדיע פֿון גאַרנישט (הטראגדיה של לא כלום — פורסם בדי צוקונפֿט 1922), יעזוס עכאָד (ישו אחד — פורסם בדאָס נייע לעבען, 1923). המחזות הועלו על הבמה בתיאטרון הידוע של השחקן והבמאי מוריס שוואַרץ (1888–1960) בניו-יורק.

במערכת המאָרגן פּרזיהעט, העיתון היומי של המפלגה הקומוניסטית, עבד משה נאדיר שנים רבות מתוך מאמץ מתמיד להזדהות עם האידיאולוגיה של המפלגה. ואמנם היו לו רגעים של ספקות ולבטים גלויים וסמויים לעומת הגזירות הקשות של 'האמנות הפרולטרית' ו'הריאליזם הסוציאליסטי'. יתר על כן — קשה היה לו להשלים גם עם הוצאתם להורג של מחוללי מהפכת אוקטובר והמשפטים על ותיקי הבולשביקים. ואמנם עם הפרסום על ההסכם בין ריבנטרופ למולוטוב (23.8.1939), החליט משה נאדיר לנתק את קשריו עם המתנה הקומוניסטית.

שישה ימים אחרי פטירתו של משה נאדיר כתב מלך ראָוויטש (זכריה חנא בערגער, 1893–1976), משורר, עיתונאי ועורך עתיר זכויות בספרות יידיש, בין היתר את הדברים הבאים:

'משה נאדיר היה מעין תופעת-טבע, פְּנוּמֵן. באמנות המילים שלו היה משהו מעבר ומעל לנורמאלי, מעבר לאנושי. הוא כינה את עצמו 'אידיוט גאוני' (השווה:

נאדיר (1971: 136–146). הוא היה האידיוט היחידי שידע שזהו זה, וכן הוא היה הגאון היחידי, שהיה לו האומץ להוסיף לעצמו את אותו התואר מבלי לחייך. – ונדמה, שחלפו ימים רבים מאוד מאז שנפטר, ולא עוד אלא שהוא מעודו לא היה בחיים – כמוהו ככוכב שביט בעולמן של מילים, שנברא יחד עם בריאת העולם הזה. – הנה משוטטים אנחנו באוטוֹצק, 1926. הוא מדבר בלי הרף בלשונו הטוחנת מילותיה חישמהר. והמילים בחלקן, כך נדמה, נתקעות בגרון ובחלקן נשמעות כלחן מוסיקאלי שאין לו תחליף. הוא מחזיק בידו עט ופנקס ומדי פעם נעצר ורושם דבר־מה בכתב־ידו, שאינו אלא תוהו־ובוהו מוחלט. הוא עצמו גְבֵה־קומה, קווצות שֶעֶרו דחוסות ומקורזלות, המכסיפות בבלורית לאור השמש. רואותיו היפות הגדולות, שגונם ירק־חום מביטות נבחן ללא חיוך. אפו ארוך וקודר ופיו הרחב והמלא אינו חדל מלטחון, טוחן כטחנה וטוחן כצייר. דקה דקה הוא משמיע מילה מבריקה, וכל שנייה שביעית – רעיון מבריק. משה נאדיר ואנוכי פירסמנו בתופים ובחצוצרות את קיום הערב לכבודו, שאירגנה אגודת הסופרים בקרקס של וארשה ב־1926. הוא הקדיש מרץ רב כדי לפרסם את נאומו, שהוא עתיד לנאום... אלא שהוא שכח להכין את הנאום, ועל כן השמיע במשך שעה שלמה קשקושי לשון בדבר היותו 'מקולל' בכשרון. פניו הנפלאות נדמו אותה שעה לפניו של סוס – לפתע הוא קטע את נאומו ונדם. רציתי באותה שעה לטרוף אותו מרוב זעם, אותו ואת עצמי. והוא ממש הסתתר מפני, נתחייך והבטיח לפצות. מקץ שבועות אחדים, בנשף צנוע בפולטוסק ליד וארשה, באחני כמה מאות קרתנים, הוא נאם את אחד הנאומים המזהירים ביותר שלו. הייתי כל־כך נרגש, אף איני מבין מפני מה, אך עיני זלגו דמעות כאשר קמתי להודות לו על דבריו. – תערובת של מילה, רעיון ולב מצטרפת ויוצרת משורר, אך הפה אינו מסוגל פיזית להכיל כל־כך הרבה מילים מבלי להתפוצץ – וכתביו של נאדיר גדושים מילים עד להתפקע. המוח אינו יכול להתפקע מרוב רעיונות – ועל כן נסתבכו וניתכו הרעיונות בכתביו כמו חלקי הברזל בבית שרוף. רק הלב עשוי להיקרע מרוב רגשות – וליבו של נאדיר אמנם נקרע – משה נאדיר היה כוכב שביט שהאיר ברקיע ושקע בקרקע בנופלו. דורות של חוקרים יצטרכו לעמול כדי להעלות אותו ולחשפו, לנתח ולחקור את יסודותיו. כלום זה הכול? אין זה אלא אלפית ממה שיכולים לספר אלף אנשים, שבאו במגע עם נאדיר והכירו אותו (ראוויטש 1982: 121–122).

קראתי פעם בספר אגדות של עמים, כי בקץ הדרכים והזמן יושב לו הגורל, מטיל מבוכה בעולם – ומשעולה הדבר בידו, פותח את פיו ופורץ בצחוק גדול ומהדהה, זהו 'צחוק הגורל'. וכך גם מתרחש במקרה של משה נאדיר. לא מחלוקת אחת הוא עורר וגרם – והן לא פסקו גם לאחר מותו. ליד קברו ספד לו המבקר והיסטוריון ספרות יידיש שמואל ניגער (1883–1955). בימי חייו של נאדיר הוא לא הרבה לעסוק בו – לא לשבח ולא לגנאי. בדברי ההספר הוא השתמש במילה 'צערונענקייט' (נזילות), ומטְבֵעַ לשונית זו פתחה במחלוקת על הערכת נאדיר ויצירתו – תחילה בין ניגער לבין המבקר אברהם־בער טאָבאטשניק (1901–1970). משה נאדיר – גורס שמואל ניגער (ניגער 1959: 156) – היה בימי חייו מעין

בעיה; אף כאשר הלך מאתנו לעולמו — הוא עדיין נותר בבחינת בעיה, ואין זה כלל פלא, שהוא הצליח לערער ולזעזע את המחשבה של ביקורת הספרות. כי אלה היו טבעו ותאוותו: להוציאנו מן השלווה, לגרותנו, לאלצנו להיעצר, להתבונן, להתבונן ולהקשיב לעצמנו, לעורר בנו סקרנות והתפעלות. לפי שהוא עדיין חי בזכרוננו ובחלק מיצירותיו, אנחנו ניצבים משתוממים ומתפלאים, נסערים, נרעשים ונרגשים, מרומים למחצה ומכושפים למחצה ושואלים את עצמנו: איזה מפגש מוזר, כמעט פנטסטי היה בינינו? מי ומה הוא היה? עושה נפלאות? להטוטן? אמן? כלום היה בכלל, או שמא רק בדה את עצמו? ואם הוא היה אכן רק פרי דמיון, דמות בדויה, כלום היתה זאת האמנות הגדולה של העמדת־פנים או שמא העמדת־פנים גדולה של האמנות?

מי ומה היה משה נאדיר? "השאלה" — קבע ברדיצ'בסקי בפואטיקה שלו — "היא באר העולמים ממנה אנחנו שותים ושותים וצמאים". לכאורה, הרי זה אוקסימורון ופאראדוקס. אך בהשקפה של נאדיר — שאני. נאדיר היה איש השאלה המתמדת, הנוקבת, זו הפותחת שערים — כנגד התשובה הסותמת וחותרת.

מסה שפירסם מלך ראוויטש בחוברת הראשונה של כתבי־העת ביכערוועלט (ינואר-פברואר 1922), וארשה, עמ' 26-30, פותחת בשאלה: "וזה איז דער צענטער?" (היכן המרכז?). לפי דעתו של מלך ראוויטש המרכז הוא "דאָ און נאָר דאָ" (כאן ורק כאן), והכוונה היא — בווארשה, על שפע ספרי היידיש היוצאים לאור, בתי־הספר שלשון ההוראה שלהם היא יידיש, העיתונות היומית ביידיש וכד'. אך הוא מסכים, שגם ניר־יורק היא מרכז. כלום רק ניר־יורק? ומה בדבר ברלין, ששם פועלים מוציאים לאור ומדפיסים, העושים ספרים רבים? האומנם יש שלושה מרכזים?

משה נאדיר, על כל פנים, נקרע בין שלושה מרכזים. מקומו של הבית הישן, נאראיב אשר בגליציה מתערב עם המציאות של הבית החדש מעבר לים ועם הגעגועים להשכלה שבברלין.

אין הוא מסוגל ליישר את ההדורים. אין הוא יכול אתם, אף אינו יכול בלעדיהם. כאשר הוא מנסה להעלות איזון, הוא מעצב על הבמה כנגד 'האלוהים הישן' (דער אַלטער גאָט) 'אלוהים חדש' (אַ נײַער, יונגער גאָט) — במחזה הטראגדיה של לא כלום (די טראַגעדיע פֿון גאַרנישט), שעלילתו מתרחשת איש־אינו־יודע־מתי אי־שם ואיש־אינו־יודע־היכן, והדמויות הן מוזרות, איש־אינו־יודע־מיהן.

יצירתו של משה נאדיר מורכבת במחוריותיה: לצד יצירות שלמות עולות הברקות, קטעים, מעין פרץ־שלי־קרעי־דברים. שמואל ניגער טוען, שהברקים שנאדיר הבריק הם בבחינת המצאות גאוניות, תמונות מיניאטוריות המתמזגות אל פסיפס אחד גדול, שאין לכנותו אלא 'משה נאדיר', באשר הוא יוצא וחורג מכל כלל, ואין שני לו בוירטואוזיות של הלשון, באמנות הדברים במובנו הרחב של המושג.

הוא היה יחיד במינו גם בתקופה שערך וכתב בעיתונות הקומוניסטית והיה חריף ולוחם 'בעט וברובה' (מיט פען און ביקס — כשם מדורו הקבוע במאָרגן פֿרייהײַט).

וגם כאשר חזר אל מורשת בית-אבא. באופן הפשוט ביותר והיסודי ביותר הוא לא היה מסוגל להוכיח את מלוא יכולתו מבלי לגלות את מה שחסר לו. היכולת והחסרון ניצבים זה מול זה בעין הסערה, במערבולת של המחלוקת. אפילו בחייו היומיים חברו ונשתזרו הדלות, המחסור והעוני — וכאילו היו תנאי לעושרו הגדול.

הוא עזב את הבית מוקדם מדי. בליבו נותר הלחן והניגון המלווה את כל הצללים, שרעד אווזו בו כאשר הם מתעוררים בזכרונו. הרומאנטיקה העדינה של העיירה נאראיב מאזנת, אך גם מבליטה את קיום המחלוקת, לרבות מידות ההיתול והלעג ששפעו ממנו ובו.

במכתבו אל החוקר והמבקר נחום-ברוך מינקוב (1893–1958) הוא ביקש לאפיין את עצמו וכתב: " — יתר על כן, נאדיר פיצל את עצמו, נבקע וניתז ונשפך כמו קרן שאין אתה מסוגל לתפוס, כמו ים שאין לשים לו סכר ומחסום." אפשר שזו אמנם אותה 'נוילות' (צערונענקייט) לפי הניסוח של בעל-הדבר עצמו.

נספח

שבבים *

***

ער, ווען דער געדאַנק זאָל קענען אַליין
האַלטן אַ פֿעדער אין דער האַנט!

ער, ווען דאָס האַרץ זאָל זיך אַליין
קענען אַינטונקען אין טינט און מיר
פֿאַרשפּאַרן די אַרבעט!

(עמ' 12)

נאָך, לו היתה המחשבה מסוגלת
בעצמה לאחוז קולמוס ביד!

אָך, לו הלב היה מסוגל
לטבול את עצמו בדיו — ולחסוך לי
את העבודה!!

* את הקטעים בחר הקריין האמן הרץ גרוסבאָרד, שהוציאם בספר קטן בשם נאָריריזמען (תל-אביב 1973). אנו מביאים כאן לצורך הדגמה שבבים אחדים, במקור ובתרגום. תירגם לעברית פרופ' יוסף בראל.

* * *

איז דען קריטיק בכלל מיין פראָפּעסיע?
(ביי אַנדערע איז ליב־האַבן און פּינט־האַבן
אַ פּאַך, ביי מיר איז דאָס בלויז אַ טבע!) (עמ' 20)

נכולום הביקורת היא בכלל מקצועי?
(אצל אחרים זולתי הרי לאהוב או
לשנוא זה מקצוע, אצלי זה רק טבע!)

* * *

איך שרייב מיין ליד
ווי איינער שרייבט
אין אמלעניש — רעצעפטן.
איך האָב מיט רום
מיט אייביקייט
קנאַפלעכע געשעפטן. (עמ' 28)

נהריני כותב את שירי
כאחד הכותב
בחיפזון — מרשמי רפואות.
המגע שלי עם התהילה
קטן עד מאוד.]

* * *

איר זאָגט, אַז דאָס וואָס איר באַשרייבט
אין איינער עסקיז, האָט מיט אפּך אַליין
פּאַסירט?

אויב אַזוי, מיין ליבער פּריינד, האָט
מיט אפּך פּאַסירט אַ ליגן! (עמ' 25)

[אתה טוען, שכל מה שתיארת
ברשימתך אכן קרה לך ממש?
אם כן, ידידי היקר, קרה לך שקרו!]

* * *

הינריך הינע האָט זיך געשמדט און ...
געוואָרן אַ ייד.

ס'ביסל טויף-וואַסער, וואָס מ'האָט אויף אים
געשפּריצט האָט שפּעטער מיט אַ סך
פּראָצענטן אַרויסגעוויינט פֿון אים אין 'יידישע טרערן'.
(עמ' 32)

[היינריך היינה התנצר והפך... יהודי.
מעט מיי-הטבילה שהתיזו עליו בכו
ממנו וכו באחוזים רבים כ'דמעות יהודיות!]

* * *

שלום-עליכם — אַ ליכטיקער, לירישער, מיט
אַ שמייכל, וואָס מאַכט אַ לאַך אין האַרץ;
אַ לאַכעדיק אויג, וואָס איז אַליין אַ גרויסע
טרער... דער הומאָר פֿון אַ העכערן שטאַפל
די געפֿרוירענע טראַגעדיע פֿליסיק געמאַכט
אין די פֿיערן פֿון ליבשאַפֿט...
(עמ' 34)

[שלום-עליכם — בהיר, לירי. עם חיוך הקודח
חור בלב; עין צוחקת, שהיא עצמה דמעה
גדולה... הומור של מדרגה גבוהה,
טראגדיה קפואה שהזרימה באש האהבה...]

* * *

נאָך מײַנונג דאַרף לשון קודש זײַן אונזער
שפּראַך. נאָר מען דאַרף לשון קודש רעדן אויף ייִדיש...
(עמ' 37)

[לפי דעתי צריכה לשון הקודש להיות
לשונונו, אך צריך את לשון הקודש לדבר ביידיש...]

* * *

אַמאָליקע צײַטן האָבן אידעאָליסטן געקעמפֿט
דערפֿאַר, אַז אַלע מענטשן זאָלן האָבן אַ רעכט
צו זײַן בירגער, היינט קעמפֿן זײ דערפֿאַר.

אז אלע בירגער זאלן האָבן אַ רעכט צו זיין
מענטשן.

(עמ' 43)

ובזמנים עברו נלחמו האידיאליסטים
על זכות כל האנשים להיות אזרחים; היום
הם נלחמים על זכות כל האזרחים להיות בני-אדם.

***

ערגער פֿון די שאָוויניסטן זענען די
שווה־בשווה־ניסטן.

(עמ' 66)

גרועים מן השוביניסטים הם
השווה־בשווה־ניסטים.

***

מצוות — פונקט ווי עבירות — זענען אָפֿט
שערלעך פֿאַרן געזונט.

(עמ' 71)

מצוות — כמוהן כעבירות — לעתים קרובות
מזיקות לבריאות.

***

דער פֿעטער איציק זאָגט: "שלאָג נישט דעם חזיר.
וואָס איז ער שולדיק, אַז ער איז אַ חזיר? גאָט האָט אים אזוי
באַשאַפֿן. ס'איז אויף אים גענוג רחמנות, אַז מ'טאָר אים נישט
עסן..."

(עמ' 94)

נהרוד איציק אומר: "אל תכה את החזיר. מה הוא אשם
שהוא חזיר? הקדוש־ברוך־הוא כך ברא אותו. הוא מסכן
ורחמנות עליו, שאסור לאוכלו..."

***

פֿרייטיק. אין דרויסן קומט אָן דער פֿאַרנאַכט אין סאַמעטענע פֿאַנטאַפֿעלעך. די
וואַכעדיקייט איז ווי די שאַלעכץ פֿון די פֿיש — אַוועקגעשאַבן, אַרויסגעוואָרפֿן...
די פֿענצטער־שײַבלעך כאַפֿן־אויף דעם אַפּגלאַנץ פֿון געבענטשטע ליכט...

צעקלינגען עס אויף דינע גאלדענע קוואַדראַטן... עס איז זיס און ליכטיק און שטיל
און געליטערט... עס שמעקט זאָפּראַן און באַרג און זומער און שיר־השירים... און
פֿיש מיט פֿעפֿער. עס איז שבת!

ויום שישי. הערב מתקרב בחוץ בנעלי קטיפה. החולין דומה לקשקשי הדג...
תולשים אותם בגירוד ומשליכים... זוגיות החלונות קולטות ומשקפות את זהר
הנרות שברכו עליהם... מפצלות (את האור הנשקף) לריבועי זהב דקים... הכול
מתוק, אפוף אור ושלווה ומטוהר... ריחות של כרפום והר וקיץ ושיר־השירים...
ודגים עם פלפל. שבת!

* * *

די וויטקייט ליטערט. וויטקייט פֿון טעג,
וואָס ליגן פֿון הינטן אָדער פֿאַרויס.
געבענטשטע וויטקייט!

(עמ' 108)

[מרחבים רחוקים מזקקים.
מרחקי ימים שעברו וימים שעדיין לא עברו,
ברוכים המרחקים!]

מראי מקום

- וואַסערמאַן לייב 1965: 'נאָדיר, משה', לעקסיקאָן פֿון דער ניער ייִדישער ליטעראַטור, כרך
6, ניו־יורק, 126-133.
נאָדיר משה 1944: מודה אני, לידער און פּראָזע, ניו־יורק, 'אויטאָביאָגראַפֿיש', שם, 24-36.
— 1971: הומאַר, קריטיק, ליריק, מהדורת שמואל רוז'אנסקי, בואָנוס אַיַרס.
ניגער שמואל 1959: קריטיק און קריטיקער, בואָנוס אַיַרס.
סדן רב תרצ"ח: ממחזי הילדות, תל־אביב.
ראַוויטש מלך 1982: מיין לעקסיקאָן, כרך 4, ספר 2, תל־אביב.